

JOHN KOMLÓS

A HABSBERG-HADSEREG ÚJONCOZÁSI MÓDSZEREI A XVIII-XIX. SZÁZADBAN

A kötelező katonai szolgálat rendszerét a Habsburg Monarchiában a harmincéves háború idejére lehet visszavezetni. 1625-ben vezették be Johann Albrecht von Waldstein módszerét, amely a gyalogság számára nem szabott meg törvényes szolgálati időtartamot. A szolgálati időt a toborzótisztek és az újoncok közti szerződések rögzítették egy ún. „Kapituláció” segítségével, amely megújítható volt. Sorozáskor az újonc egy bizonyos pénzösszeget kapott, ezt megegyezés alapján határozták meg.¹ Ezek a szerződések általában hat hónaptól egy éves időtartamig szóltak.

1753-ban vezették be a tartalékos rendszert, mivel az állandó hadsereg létszámának biztosítása Waldstein idején nehézségekbe ütközött.² Egy 24 000 fős tartalék hadtest felállítását tervezték³ és népszámlálást rendeltek el, hogy megállapítsák az alkalmas férfiak létszámát.⁴

Kétlépcsős toborzási rendszer létezett. A tartományokra, tartományi rendekre bizonyos kvótát róttak ki, ennek betöltése a helyi birtokosok feladata volt. Ehhez járult az utazó tisztek által a Monarchia egész területén, illetve ezen kívül, a Német-Római Birodalom területén végzett igen aktív önkéntes-toborzás.

1771-ben bevezettek egy sokkal precízebb módszert, a toborzókerületenként végzett összeírást és sorozást.⁵ Ez a kerületi rendszer lényegében a Monarchia felbomlásáig érintetlen maradt. A tartományok saját megítélésük szerint választották ki azokat az újoncokat, akikkel teljesíteni tudták a kerületparancsnok által rájuk kirótt kvótát.⁶ Igaz, hogy voltak bizonyos irányelvek, amelyeket követniük kellett. Így a házasembereket az 1754 utáni békeidőben lehetőség szerint nem sorozták be. 1804-ben a gyalogság számára bevezették a tízéves szolgálati időt és létrehozták az összeírásért felelős állandó hivatalokat is. Ezt a folyamatot az tette teljessé, hogy a századparancsnokok helyett a toborzótisztek viselték a toborzás teljes felelősségét.⁷

1827-ben az új újoncozási törvény rendelkezéseinek értelmében újjászervezték a toborzókerületeket és bevezették a sorshúzás alapján történő sorozást. Erre minden harmadik évben került sor és a 19 és 29 év közötti korosztályokat érintette. Hiva-

¹ *Wrede, Major Alphons Freiherr von: Geschichte des k. und k. Wehrmacht.* Wien, 1898, I. 95. o. Kriegsarchiv, Wien. Instruction für die Kriegs-Commissariatische Beamte, April, 30, 1749. Egy 1698-as „Muster Instruction”-t (Példautasítás) említ. Minden dokumentum a Kriegsarchiv-ból (Bécs) származik.

² *Hübler: Handschriften*, 1749. 2. k., 172. o.; *Wrede: 99. o.*

³ *Hübler Franz: Sammlung der im Jahre... an die k. k. oesterreichische Armee ergangenen Politisch, Ökonomischen und Justiz-Militär-Gesetze*, 1753. Vol. 3., 106. o. Ezeknek az embereknek a többsége Csehországból jött. Ez arra utal, hogy az udvar tudott az ott uralkodó munkanélküliségről.

⁴ *Anszug der Conscriptiions- und Werb-Bezirks-System für Niederösterreich* (1781), 4. o.

⁵ *Hübler: Handschriften*, 1771. 6. k., 175. o.

⁶ *Militär Impresen*, 27. III. 1771., 364/1. 1795-re 104 000 embert soroztak be a seregbe az egész Monarchia területéről. *Protokoll Register*, 1795. G. 7743.

⁷ *Wrede: 104. o.*

talos határozat útján ettől függetlenül el lehetett vinni katonának azokat, akik valamilyen bűnt követtek el.⁸

1858 novemberében a kerületeket ismét újjászervezték és csökkentették a kivételes számát.⁹ 1867-ben, a kettős Monarchia létrejöttékor, a Monarchiát nyolevan „kibővített” katonai kerületre és két haditengerészeti kerületre osztották.¹⁰

A hadsereg nagysága

Az 1760-as évekre az állandó hadsereg létszáma elérte a 180 000 főt és valószínűleg ezen a szinten maradt az 1790-es évekig. 1744-ben a bevonultatott újoncok száma 52 000 fő volt, (20%-uk idegen). 1769-ben a Magyarországról besorozott újoncok száma 50 000 fő volt, 1802-ben 76 000. Ez azt mutatja, hogy a napóleoni háborúk nem támasztottak kivételes követelményeket az újoncozás terén a népesség arányához viszonyítva. A népesség gyorsan nőtt a XVIII. század második felében. Igaz, a megelőző háborúk jelentős áldozatot jelentettek.

A Hétéves Háborúban a Habsburg-birodalom 300 000 katonája halt meg.¹¹ Ennél fogva e téren a napóleoni háborúk nem jelentettek különleges áldozatot. Következésképpen az újoncok testmagasságának csökkenését sem tulajdoníthatjuk a sorozási gyakorlatnak, illetve a napóleoni háborúk halálozási veszteségeinek. 59 gyalogezred volt a Monarchiában. Békeidőben ezek létszáma 3176 fő, háborúban pedig 4476 fő volt. Ebből ezredenként 230 fő volt a gránátos, ők általában magasabb termetűek voltak.¹²

Felmentés a szolgálattól

E korszakban rendszeresen biztosították a katonai szolgálattól való mentességet. Ez azt a célt szolgálta, hogy megtartsák a társadalom gazdaságilag legfontosabb részét a termelési folyamatban.¹³ Ennek következményeként a hadsereget általában a népesség legalsóbb rétegeivel azonosították.¹⁴ Ezt azonban nem kell úgy értelmezni, mint ha a hadsereg ilyen értelemben az utolsó „munkaadó” lett volna. A koldusokat és létminimumon tengődőket csak akkor vonultatták be, ha a földesúr kiválasztotta őket, s egyébként alkalmasak voltak a szolgálatra.¹⁵ 1749-ben a városi polgárok és a földbirtokos parasztok, illetve ezek egyetlen fiúgyermekai a szolgálattól mentesültek.

A telepes parasztok (függetlenül attól, hogy falusi, vagy egyházi birtokon voltak) is mentesültek a katonai szolgálattól. Egyik fiuk is mentességet élvezett, tekintet nélkül arra, hogy mekkora földet birtokoltak. Azok a parasztok azonban nem jutottak mentességhez, akik rövid lejáratú szerződés keretén belül béreltek földet.¹⁶

A XVII. századtól kezdve felmentették a bányászokat is. Ezt a szabályozást meg-

8 Uo. 105—106. o.

9 Schmid, Ferdinand: Das Heeresrecht der österreichischen—ungarischen Monarchie. Wien, 1903. 5. o.

10 Militär-Statistisches Jahrbuch für das Jahr 1871. I. Teil: Über Anordnung des k. k. Reichs-Kriegs-Ministeriums. Bearbeitet und herausgegeben von der Ia Section des technischen und administrativen Militär-Comité Wien, 1873. 24. o.

11 Christopher Duffy: The Army of Marie Theresa. London, 1977. 47., 205., 209. o.; Horváth Mihály Kisebb történelmi munkái. Pest, 1868. I. k. 231., 237. o.

12 Wrede: Appendix. II. k. 35. o.

13 Hübler: Handschriften, 1773. Vol. 7. 138., 139. o.; 1779. Vol. 10. 4. o.

14 C. Gunther Rosenbergl: The Austrian Army in the Age of Metternich. The Journal of Modern History, 40/ (1968), 2., 155—165. o.

15 Ennek a jogosságát az igazolta, hogy már megfelelő intézkedéseket hoztak a lakosság életszínvonalát fenntartandó. Protokoll Register, 1780. K. 249. Megengedték az uradalmaknak hogy a helyi lakosok helyett idegeneket küldjenek a hadseregbe. Protokoll Register, 1783. D. 293.

16 Militär Impresen, 77. 1771. III. 27., 363/1 és 1773. III. 10. 370.

erősítette Mária Terézia is, de a napóleoni háborúk alatt csak azok élveztek mentességet, akik ténylegesen a fejtésben dolgoztak.

1780-ban II. József meghatározta a mentességi kategóriákat: nemesség, papság, hivatalnokok, funkcionáriusok, manufaktúratulajdonosok és munkafelügyelők, szén-, vas- és salétrombányászok és letelepített parasztok. Néhány esetben a mentesség iránt folyamodó személyeknek megváltást kellett fizetniük, pl. azokért az újoncokért, akik papok akartak lenni, az egyházmegye 200 Ft-ot fizetett.¹⁷ 1790-ben megerősítették a telepes (ansässige) parasztság sorozás alóli felmentését.¹⁸

Az 1780-as évekig a zsidókat is felmentették, csak 1788-tól kezdve szolgálhattak a hadseregben.¹⁹ Ezután a zsidók számára is kiszabtak egy kvótát, amelyet be kellett tölteniük, de megválthatták a mentességet 140 Ft-ért (ez legalább kétévi jövedelem volt). Igaz, hogy egy későbbi utasítás arra figyelmeztetett, ne csak a szegényebb, hanem a módosabb zsidók fiait is sorozzák be a seregbe.

Az 1804-es törvény már pontosabban határozta meg a katonai szolgálat alól való különböző felmentési lehetőségeket. Különösképpen a parasztság besorolását részletezték; „A paraszti osztályban van teljes, 3/4, és 1/2 1/4 telkes paraszt. Mindegyik kerületi hivatalnok jelentést kell tennie a katonai tisztviselők felé, hogy az egyes kategóriákba mekkora földbirtok, illetve ugar tartozik...”²⁰

Számos esetben az ipari munkások is mentességet élveztek. Mária Terézia megerősítette a bányászok mentességét. A kereskedelmi iparágakban dolgozó személyeket, akik nem kizárólagosan a helyi piac számára dolgoztak, mindaddig felmentették, amíg teljes mértékben ezt a foglalkozást űzték.²¹ A manufaktúrai munkások számára rendszeresen biztosítottak felmentést, ezt az üzemtulajdonosok számára biztosított kiváltságokban rögzítették. 1780–81-ben állandósult a szakképzett személyzet és az üzemi munkafelügyelők, művezetők számára biztosított felmentés. Mégis, 1794-ben Prágában, a fehérítőüzemekben, a tanoncoktól megtagadták a felmentést és utasították a tulajdonost, hogy olyan embereket fogadjon fel, akik alkalmatlanok a katonai szolgálatra.

1804-ben a módosított összeírási törvény szerint a mestereket és a nagykereskedőket, akik városlakók voltak, és a teljes munkaidőben dolgozókat, „szakembereket”, pl. a takácsokat, szintén felmentették. Az üzemi munkások közül a szakmunkásokat és a művezetőket mentették fel, mivel őket nehéz volt helyettesíteni. A bányaiiparban a művezetőket és a szakképzett vas-, só-, salétrom- és puskaporgyártó, továbbá öntődei munkásokat mentették fel.²² Az ipari üzemeket arra bíztatták, hogy olyan embereket vegyenek fel bémunkásoknak, akik alkalmatlanok a katonai szolgálatra. 1822-ben, ha nem tudták betölteni a sorozási kvótát, akkor nem biztosították azoknak a személyeknek a mentességi jogot, akik ipari cégeknél dolgoztak, de a katonai szolgálatra alkalmasak voltak. Ez a határozat jelentős súrlódásokat okozott, mivel a férfiakat 40 éves korukig tartották katonai szolgálatra alkalmasnak. 1827-ben az üzemi munkások elvesztették mentességüket, ha nem állítottak helyettést. A bányászok és a városi szakmunkásság mentessége megmaradt.²³ Az 1848-as forradalmakat követően a nemesség elvesztette kivételezett státusát.

Mindazonáltal 1827-től 1867-ig a felmentettek körébe beletartoztak a különböző

17 Auszug, 1781, 25. o. Alsó-ausztriai összeírási és toborzási módszerek könyve (1781)

18 Protokoll Register, 1790 A. 211. 1788-ban egy határozat hasonlóképpen tekintette veszi a mezőgazdaság szükségleteit, hogy tí. Magyarországon az aratás befejezéséig az újoncozást el kellene halasztani. Protokoll Register, 1788. G. 2608.

19 Wrede: 103. o. Az evvel a változással foglalkozó határozat szövegét l. Protokoll Register, 1788. A. 317.

20 Alois Graf v. Ugarte—Joseph Freiherr von der Mark—Franz Graf v. Woyna: Über das Conscriptions und Recruitmentssystem, Wien, 1804. 8. o.

21 Militär Impressen, 10. III. 1773. 370.

22 L. a 20. sz. jegyzetét!

23 Stokar, Johann: Geschichte der österreichischen Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I. Wien, 1914. 20., 65., 96., 117., 442. o.

felekezetek egyházi vezetői, a tisztviselők, és azok a birtokos parasztok, akik maguk művelték földjeiket, a felsőoktatási intézmények professzorai és diákjai, a tanárok és az idős szülők egyetlen fiúgyermekai, ha a szülők képtelenek voltak magukat eltartani.²⁴

Testmagassági követelmények

A testmagassági normák a XVIII. század második felétől kezdve változtak és ezt az újoncozási törvény revíziója során meghatározták. 1753-ban a tartalékos gyalogosok testmagasságát is rögzítették.

A hatóságok, jóllehet vonakodva és habozva, de fokozatosan csökkentették a későbbiekben a bevonulók testmagasságának minimumát. Mária Terézia uralkodásának kezdetén vitatták meg azt a kérdést, hogy mi legyen az újoncok számára a legkisebb testmagasság. 1753-ban a tartalékos gyalogosok számára ez a norma 165,8 cm volt. A hadseregben a gyalogság testmagassági minimuma 1756-ban 163,1 cm volt,²⁵ azonban 1758-ban a gyalogság számára 165,8 cm-t írtak elő.²⁶ Ezután ez vált a minimális magassági normává, habár néha tettek kivételeket.²⁷

1758-ban az Államtanács egyik ülésén vitatták meg a minimális testmagassági követelmények kérdését (ezen Chotek gróf is részt vett), különös tekintettel arra a pontra, hogy a 165,8 cm-nél 0,66 cm-rel alacsonyabbakat még be lehetne sorozni.²⁸ Ez is utal arra, hogy milyen komolyan vette ezt a kérdést a katonai vezetés. 1760-ban arról vitáztak, hogy a testmagassági minimumnál 1,32 cm-rel alacsonyabb férfiakat is el lehetne fogadni.²⁹ A hatóságok elhatározták, hogy ezúttal szorgalmazni fogják a testmagassági követelmények rugalmas kezelését és megengedték, hogy olyan férfiak is besorozzanak, akik 2,63 cm-rel, vagyis egy hüvelykkel alacsonyabbak a minimális követelményeknél.³⁰ A következő évben elrendelték, hogy azokat, akik valamivel alacsonyabbak a minimumnál, de egyébként „alkalmasak a katonai szolgálatra”³¹, besorozhatják. Az Udvari Haditanács arra buzdította a toborzótiszteteket, hogy ne legyenek túl „precízek” a testmagassági minimumot illetően, ehelyett inkább arra figyeljenek, hogy a leendő újonc alkalmas-e a tábori szolgálatra, erősek-e a végtagjai és növésben van-e még.³² Ugyanakkor erős fenntartások is voltak a követelmények szélsőséges enyhítésével kapcsolatban. 1760-ban figyelmeztették a vidéki birtokosokat, hogy a 165,8 cm-nél alacsonyabb újoncoknak is legalább 163,1 cm magasaknak kell lenniük.³³ 1761-ben megfeddték a tartományi rendeket, mivel rendszeresen kivételt tettek és elfogadták a 163,1 cm magas férfiakat is.³⁴ A figyelmeztést még egy párszor megismételték.³⁵

A hadsereg számára állandó nehézséget jelentett, hogy a minimális testmagassági követelményeket ennyire szigorúan kellett venni. 1777-ben nyilvánosan elismerték, hogy léteznek kivételek a testmagassági minimum alól. Elismerték azt is, hogy ezt a követelményt időnként nem kell figyelembe venni és alkalmazni. Azt tanácsolták

24 Hübler, Franz: Militär-ökonomie system der k. k. österreichischen Armee. Wien, 1820. Vol. I., 341—343. o., Vol. 2., 17., 22., 23., 36., 43., 148., 153., 294., 295., 318. o.

25 Protokoll Register, 1756. 2581. Ezen kívül Protokoll Register, 1756, 2598. 1758-ban ez volt az a minimális testmagassági követelményszint, amelyet a magyar és egyéb ezredeknek teljesíteniük kellett. L. Protokoll Register, 1758. 477.

26 Protokoll Register, 1758. 764., 1759. 248. Ugyan ellentmondásosnak tűnhet, de még ugyanabban az évben a 163,1 cm-es minimumot is említették. Protokoll Register, 1758. 477.

27 Hübler: Handschriften, 1753. Vol. 3., 93. o.; 1760. Vol. 3., 38. o.; 1773. Vol. 7., 138. o. Az 1780-as, József által kibocsátott karta szerint a minimális testmagasságot 5 láb 3 hüvelyknél kell tartani (165,8 cm). Auszug, 1781. 5., 21. o. A méréseket átszámították a méterrendszerbe. Az osztrák hüvelyk 2,631 cm. Egy osztrák láb = 12 hüvelyk.

28 Protokoll Register, 1758. 2049.

29 Protokoll Register, 1760. 1956.

30 Protokoll Register, 1760. 2037.

31 Protokoll Register, 1761. 1051.

32 Protokoll Register, 1761. 37.; 1762. 2277.; 1763. 3., 10., 47., 66.

33 Protokoll Register, 1760. 1860.

34 Protokoll Register, 1761. 1390.

35 Protokoll Register, 1762. 628.

a vizsgálatot végzőknek, hogy az előírásokat ne alkalmazzák túl mereven pl. fiatal férfiak esetében.³⁶ 1779-ben mindazonáltal egy szabályzat figyelmeztetett, hogy nem megengedhető olyanok alkalmazása, akik egy egész hüvelykkel (2,63 cm) alatta vannak a minimális testmagassági követelménynek.³⁷ 1782-ben besoroztak két olyan férfit, akik a 165,8 cm-es minimumnál alacsonyabbak voltak. Ezt nem mérési hiba eredményezte, hanem az, hogy esetükben kivételt tettek. A toborzótiszteknek megengedették ugyan, hogy megtartsák ezeket az újoncokat, de egyidejűleg felszólították őket, hogy ezt a gyakorlatot a jövőben ne folytassák.³⁸

Ugyanebben az évben az Udvari Haditanács kérdésére, hogy egy, a minimális magasságnál 1,3 cm-rel alacsonyabb férfi továbbszolgálatát meg lehet-e engedni, kijelentették: ugyan a jövőben az ilyen gyakorlat elkerülendő, de ennek a rekrutának az esetében, mivel „nagyon dicsérték”, megengedhető az újrászorozás.³⁹ 1783-ban elrendelték, hogy mindazok, akik 163,1 cm magasak ugyan, de még képesek további növekedésre, besorozhatók.⁴⁰

A hatóságok elnézése tehát változó volt az ellenőrzések során. 1783-ban utasították a hatóságokat, hogy Galiciából, Magyarországról, vagy Erdélyből ne sorozzanak be olyan újoncokat, akik 165,8 cm-nél alacsonyabbak.⁴¹ 1787-ben közzétették, hogy senkit sem szabad elfogadni, aki 165,8 cm-nél alacsonyabb, még azokat az ifjakat sem, akik esetleg még nőnek, mivel az ilyen fiatal emberek nem tudnak bánni a hosszú puskával és nem viselik el a háború nehézségeit és a végén kórházba kerülnek.⁴²

Ennek ellenére azokkal a fiatal emberekkel szemben, akik a toborzótiszt véleménye szerint még növésben voltak, a szabályokat általában elnézőbben alkalmazták. Ez az irányzat már 1787-ben megnyilvánult és azután gyakran ismétlődött.⁴³ 1788-ban egy rendelet kimondta, hogy az olyan fiatal embereket, akiknek magassága 160,5 és 163,1 cm között mozog és valószínűleg nőnek még, be lehet sorozni.⁴⁴ 1790-ben és 1791-ben hivatalosan is jóváhagyták, hogy a 160,5 cm magas, de még növésben lévő fiatalokat be lehet sorozni.⁴⁵ Az utóbbi évben kijelentették, hogy a minimális testmagasságot el nem érő, de még növésben lévő férfiakat besorozhatják.⁴⁶

1790-ben tulajdonképpen elrendelték, hogy minden olyan újoncot el lehet fogadni, aki 2,63 cm-rel alacsonyabb a minimális testmagasságnál.⁴⁷ Ellentmondásosnak tűnhet ugyanakkor, hogy a következő évben egy direktívában az állt: „békeidőben nem lehet besorozni”⁴⁸ a testmagassági minimumnál alacsonyabb férfiakat. 1792-ben, a francia háborúk alatt a hatóságok ismét megcáfolták saját magukat, amikor kimondták, hogy azokat az embereket, akik ugyan csak 163,1 cm magasak, de elég erősek, be lehet sorozni.⁴⁹

Még ugyanabban az évben a gyalogság számára a minimális testmagasságot hiva-

36 Protokoll Register, 1777. A. 1702.

37 Protokoll Register, 1779. K. 64.

38 Protokoll Register, 1782. D. 1581. Úgy tűnik, hogy voltak más olyan esetek is, amikor a szigorú figyelmeztetés ellenére a minimum figyelmen kívül hagyását hallgatólagosan megengedték. 1783-ban egy memorandum leszögezte, hogy egy külföldinek, aki még az 5 láb magasságot sem éri el, nem szabad a továbbszolgálatát engedélyezni. Ennek ellenére valószínűleg megengedték neki, hogy a hadseregben maradjon. Protokoll Register, 1783. D. 293.

39 Protokoll Register, 1782. D. 836.

40 Protokoll Register, 1783. G. 3481.

41 Protokoll Register, 1783. D. 325.

42 Protokoll Register, 1787. G. 3052.

43 Uo.

44 Protokoll Register, 1788. G. 4927.

45 Hofkriegsrat, Acten, 1790. 46. 32. sz. Protokoll Register, 1791. G. 5557.

46 Protokoll Register, 1791. G. 2661. Az, hogy a „további növekedésre való képesség” kitételét nagyon komolyan vették, abból az 1792-es határozatból is látszik, melyben Franz Wick-et felmentették, mivel betegség miatt már nem nőtt tovább. Protokoll Register, 1792. D. 2064.

47 Protokoll Register, 1790. A. 211.

48 Protokoll Register, 1791. G. 7923. Nyilvánvaló, hogy háború idején, sőt még korábban, alacsonyabb normák voltak. 1783-ban javasolták, hogy annak a toborzótisztnak, aki a körlevélben levő elírás miatt egy 5 láb 5 hüvelyk magas férfit felvett, ellenőriznie kell, hogy a közötti minimum helyes-e és nem szabad egyszerűen „a hadjárattal kapcsolatos emlékeire támaszkodnia” (zur Erinnerung des Feldkrieges). Protokoll Register, 1783. D. 763.

49 Protokoll Register, 1792. F. 7776.

talosan leszállították 163 cm-re.⁵⁰ 1796-ban, a háborús kényszerhelyzet idején elvben ismét fenntartották a régi, 165,8 cm-es minimumot — legalábbis Galiciában. A gyakorlatban azonban hatályon kívül helyezték a vval a kitételrel, hogy a tartományból el kell fogadni mindenkit, ha elég erős, tekintet nélkül testmagasságára.⁵¹ 1804-ben a gyalogság számára a magassági normát 160,5 cm-re csökkentették abban az esetben, ha az újonc egyébként alkalmas a katonai szolgálatra.⁵² Elfogadták azonban azokat az újoncokat is, akik egyrészt erős fizikai felépítésűek voltak, illetve még nem fejezték be növekedési ciklusukat, de a 157,9 cm-t már elérték.⁵³ 1809-ben a határt 157,9 cm-re szállították le abban az esetben, ha magasabb férfiak nem álltak rendelkezésre. 1815-ben a normát ismét felemelték 160,5 cm-re.⁵⁴

1827-ben ismét változtattak a szabályzaton, 160,5 cm-ben állapították meg a minimális testmagasságot, habár elfogadhatták az ennél kicsivel alacsonyabb újoncokat is, ha egyébként alkalmasak voltak. A katonai törvény 1858-as revíziójával a minimális testmagasság 158 cm lett. Az 1868-as általános sorozási törvény a testmagassági minimumot 155-re csökkentette. Így a testmagassági normák, amelyeket rugalmasan érvényesítettek, az idők során 11 cm-rel csökkentek.

Újoncozási gondok és a minimális testmagassági normák feloldására irányuló kényszer

Amikor a helyi hatóságoknak nehézségeik támadtak azon a téren, hogy a testmagassági minimumnak megfelelő elegendő számú újoncot találjanak, nyomást gyakoroltak a felsőbb szervekre, hogy csökkentsék a minimumot. 1759-ben a Német—Római Birodalom területén lévő nem Habsburg-birtokok toborzói panaszkodtak, hogy az éppen érvényes 165,8 cm-es minimum túl magas.

Úgy érveltek, hogy több férfit tudnának besorozni, ha a minimumot egy hüvelykkel (163,1 cm-re) csökkentenék.⁵⁵ Morvaországban, Iglau városában 1779-ben még kilenc olyan embert sem találtak, aki 163,1 cm magas lett volna. A tisztviselők olyan embereket akartak összeírni, akiknek magassága 160,5 cm-től 161,8 cm-ig terjedt.⁵⁶

1759-ben Magyarországon Gömör vármegyében a toborzószervek javasolták, hogy jobb lenne, ha a 165,8 cm-es minimumot nem alkalmaznák túl szigorúan.⁵⁷ 1790-ben Pálffy gróf azt írta, hogy túl sok időbe kerülne, míg 165,8 cm magas újoncokat találnának.⁵⁸ Egy jelenlegi tanulmány rámutat arra, hogy az osztrák török háború alatt (1788—1790) a toborzásért felelős magyar vármegyék nyomást gyakoroltak a testmagassági követelmények feloldásáért, hogy az újoncozási követelményeket könnyebben teljesíthessék.⁵⁹ 1794-ben, háború idején a magyar toborzószervek megkérdezték, hogy a 157,9 cm magas férfiakat bevonultathatják-e. A bécsi válasz tagadó volt.⁶⁰

A felsőbb hatóságok is aggódtak azokért a következményekért, amelyekkel a testmagassági követelmények túl szigorú betartása járt az újoncozás terén. 1783-ban rámutattak, hogy mivel egy ezred félreértette a 165,8 cm-es normát, s 170,0 cm-ek hitte, ez gátolta az újoncozást és ezért a történeteket korrigálni kellett.⁶¹

50 Hübler: Handschriften. 1792. Vol. 20., 372. o.; 1792. Vol. 21., 170. o.

51 Protokoll Register, 1796. D. 2866.

52 Hübler: Handschriften. 1807. Vol. 29., 334. o.

53 Über das Conserptions- und Recrutirungs-System. 13. o.

54 Hübler: Handschriften. 1809. Vol. 33., 7. o. 1813. Vol. 38., 467. o.; 1815. Vol. 40., 784. o.

55 Protokoll Register, 1759. Nov. 21. 184.

56 Protokoll Register, 1779. K. 54.

57 Protokoll Register, 1759. 466.

58 Protokoll Register, 1790. G. 323.

59 Haselsteiner, Horst: Joseph II. und die Komitate Ungarns. Wien, 1983. 122—123. o.

60 Protokoll Register, 1794. G. 2018.

61 Protokoll Register, 1783. D. 12.

1796-ban Galiciában feddésben részesítették a toborzókat, mivel azt hitték, hogy a testmagassági minimum 168,4 cm.⁶² A kétértelmű utasítások és a célok gyakori változtatása miatt nem csoda, hogy helyi szinten gyakran történtek zavarok, tévedések.

A testmagassági minimum regionális változatai

A testmagassági minimum követelménye nemcsak időben, de területenként is változott. 1777-ben azokat az erdélyi fiatalembereket, akik alacsonyabbak voltak ugyan az előírt 165,8 cm-nél 0,66-cm-rel, de „bizonyos növekedés ígérését mutatták”, el kellett fogadni. Ezt kiegészítették avval, hogy a toborzótiszteknek nagyobb rugalmasságot kell tanúsítaniuk a határesetekben.⁶³ 1783-ban azonban emlékeztették a hatóságokat, hogy ne fogadjanak el Magyarországról vagy Erdélyből több olyan embert, akik a minimális testmagassági követelmények alatt vannak.⁶⁴ 1787-ben vizont a hatóságoknak engedélyezték, hogy Magyarországról, vagy Erdélyből elfogadhatnak olyan férfiakat, akik csak 2,63 cm-rel alacsonyabbak a követelményeknél.⁶⁵ Ugyanakkor még ugyanabban az évben egy új direktíva utasította a szerveket, hogy szorosan ragaszkodjanak a 165,8 cm-es minimumhoz.⁶⁶ Ezt a határozatot háború idején adták ki, pedig ilyenkor nagyobb rugalmasságot lehetett volna elvárni. 1790-ben ismét a rugalmasság lett a cél: a 165,8 cm-es minimumot ismét 163,1 cm-re szállították le azoknak az erdélyi újoncoknak az esetében, akik még képesek lehetnek továbbbi növesre.⁶⁷

Olaszországban és a németalföldi osztrák tartományokban a módszer egy kicsit eltért a Monarchia többi részére érvényes mintától. 1781-re ezekben a tartományokban besorozták azokat is, akik a minimum alatt voltak.⁶⁸ 1783-ban kijelentették; annak ellenére, hogy ezeken a vidékeken a 163,1 cm magas férfiakat a múltban besorozták, ezután a 165,8 cm-es norma lesz a szabály. Kimondták, hogy azokat a férfiakat, akiket még a rendelkezést megelőzően soroztak be, és alacsonyabbak a minimális normánál, át kell irányítani azokba az osztrák ezredkebe, amelyekben nincs túl sok idegen.⁶⁹

1784-ben azonban a németalföldi osztrák tartományokban a minimumot 163,1 cm-ben rögzítették.⁷⁰ A norma az itáliai tartományok számára idővel még inkább csökkent. 1785-ben a toborzószerveket mégis arra intették, hogy ne fogadjanak el olyan olaszokat, akik 165,8 cm-nél alacsonyabbak.⁷¹ 1790-ben ugyanakkor egyszer elfogadtak olyan olaszokat is, akik csak 157,9 cm magasak voltak.⁷² Igaz, még ugyanabban az évben elrendelték, hogy ezt a gyakorlatot abba kell hagyni.⁷³

Máshol is változtak a normák. 1781-ben Alsó-Ausztriában elrendelték, hogy azokat a fiatalembereket, akik lényegesen nem voltak alacsonyabbak a minimális követelményeknél és „ígéretesnek látszott további növekedésük”, el kell fogadni, hogy megakadályozzák a kivándorlást.⁷⁴ Már 1790-ben elfogadták azokat a sziléziaiakat is, akik csak 163,1 cm magasak voltak.⁷⁵

62 Protokoll Register, 1783. D. 2866.

63 Protokoll Register, 1777. E 1193. 1777., E. 1324.

64 Protokoll Register, 1783. D. 325.

65 Protokoll Register, 1787. G. 2922.

66 Protokoll Register, 1787. G. 3543.

67 Protokoll Register, 1790. G. 323.

68 Ebben az évben egy rendelet arra figyelmeztetett, hogy ne küldjenek ilyen újoncokat azokhoz az ezredkekhöz, amelyeket a Német-Római Birodalom területéről származó újoncokból alkottak. Elrendelte egyúttal azt is, hogy az ilyen eseményeket a Hofkriegsratnak jelenteni kell. Protokoll Register, 1781. D. 1850.

69 Protokoll Register, 1783. D. 323.

70 Protokoll Register, 1784. G. 3758. és G. 3345.

71 Protokoll Register, 1785. D. 1407.

72 Protokoll Register, 1790. D. 915., 602.

73 Protokoll Register, 1790. D. 3161.

74 Protokoll Register, 1781. G. 1839.

75 Protokoll Register, 1790. G. 1131.

Az idegenek kezelése gyakran kevésbé volt szigorú, mint a Habsburg-alattvalóké. 1786-ban 6 gulden foglaló lefizetése mellett be lehetett sorozni azokat a porosz-sziléziái fiatalembereket, akik ugyan a magassági normák alatt voltak, de láthatóan további növésekre voltak képesek.⁷⁶

1781-ben némi aggodalom támadt, hogy a Német—Római Birodalom területéről túl sok, a testmagassági minimum alatt lévő férfit vonultatnak be. A hatóságokat figyelmzettették, hogy ne küldjenek túl sok olyan újoncot az ezredbe az itáliai, illetve a németalföldi osztrák tartományokból, aki nem érik el a megkívánt legkisebb testmagasságot⁷⁷.

1783-ban azonban megengedték, hogy a Német—Római Birodalom területéről olyan férfiakat is toborozzanak, akik ugyan csak 163,1 cm magasak, de még növéseben vannak.⁷⁸ 1786-ban jelentették, hogy az egyik ezredben csökkent a testmagasság, mivel a Német—Római Birodalom területéről alacsony újoncok érkeztek.⁷⁹ 1787-ben nyilvánosan is kijelentették, hogy a minimális testmagassági követelményeket a Német—Római Birodalom területéről érkező újonccokkal szemben nem kell túl szigorúan alkalmazni. Ezeket az újoncok, nem úgy mint a magyarok, vagy az erdélyiek, nem „álltak közvetlenül szemben az ellenséggel” (a török határnál), hanem ehelyett inkább a táborokban maradtak. Ennek következményeként, érvelt a jelentés, a Német—Római Birodalom területéről való újoncoknak több idejük volt nőni, hogy elérjék a minimális normát, mielőtt katonai akciókban részt vennének.⁸⁰ Így innen újoncozni lehetett a 163,1 cm magas férfiakat.⁸¹ Az ilyen magas újoncokat még akkor is elfogadták a hadseregben, ha nyilvánvaló volt, hogy elérték végső testmagasságukat, ugyanakkor kevesebb táborozási pénzt fizettek nekik.⁸² (Két olyan férfi számára is megengedték az újból való szolgálatvállalást, akiket abban a reményben vettek fel, hogy még nőnek, noha ez később nem vált valóra.) 1792-re a Német—Római Birodalom területéről olyan újoncokat is elfogadtak, akik csak 157,9 cm magasak voltak.⁸³

A Habsburg-seregbe besorozott franciákkal (többségük hadifogoly volt) szemben magasabb normákat állítottak fel. 1791-ben⁸⁴ számukra 171,0 cm-ben állapították meg a minimális követelményt, és 1792-ben⁸⁵ is, majd később, még ez évben, lecsökkentették 165,8 cm-re⁸⁶. 1793-ban viszont ismét felemelték 171,0 cm-re⁸⁷. 1794-ben elrendelték, hogy a franciául beszélő elzászi újoncoknak minimum 171,0 cm magasnak kell lenniük, míg a német anyanyelvű elzásziakkal szemben a követelmény 165,8 cm volt.⁸⁸

A minimális testmagassági követelmény változása fegyvernemenként

A minimális testmagassági követelmények alkalmazásában a különböző fegyvernemek eltérő szigorot alkalmaztak. A gyalogságon belül a gránátosokkal szemben nagyobb minimális testmagassági normát állítottak fel. Már 1780-ban utasította a

76 Protokoll Register, 1786. D. 7512. Az egyik ezred jelentésében arról panaszkodtak, hogy mivel a birodalomban nagyon sok alacsony termetű férfit soroztak be, az ezred átlag-testmagassága lecsökkent.

77 Protokoll Register, 1781. D. 1850.

78 Protokoll Register, 1783. D. 361.; 1783. D. 5.

79 Protokoll Register, 1786. D. 751. 2.

80 Protokoll Register, 1787. G. 3543.

81 Protokoll Register, 1787. G. 3513.

82 Hofkriegsratacten, 1787. 47. 538.

83 Protokoll Register, 1792. G. 6707.

84 Protokoll Register, 1791. G. 6945.

85 Protokoll Register, 1792. G. 1646. és G. 1588.

86 Protokoll Register, 1792. G. 779.

87 Protokoll Register, 1793. G. 2004 és 1793. G. 4285.

88 Protokoll Register, 1794. G. 6524.

szabályzat a gyalogságot, hogy sok magas termetű katonát vonultassanak be gránátosnak, mivel a karabélyosok is közülük kerülnek ki.⁸⁹

A hatóságok különösen óvatosak voltak, ha a testmagassági normák lazításáról a tüzérség esetében volt szó. 1783-ban egy rendelet megállapította, hogy a 165,8 cm alatti egyéneket, még ha jó képességeik is vannak, csak „különleges esetekben” lehet elfogadni. Ehhez a brigadéros hozzájárulása kellett, mivel a tüzérségi munka, magyarázták, „mindenek felett erős, a végleges testmagasságot elért férfiakat” követelt.⁹⁰

1786-ban folyamatos rivalizálás volt a tüzérség és a gyalogság között. A tüzéralakulatokat ismételten figyelmeztették, ne „válogassák ki a nagyobb növésűeket”, amíg 165,8 cm magas férfiak is rendelkezésre állnak.⁹¹ Az 5 láb 3 hüvelyk (165,8 cm) magas férfiakat az 5 láb 4 hüvelyk (168,4 cm) magasak előtt, a 168,4 cm magasakat a 171,0 cm-esek előtt kellene kiválasztani és így tovább.⁹² Mégis, a tüzérek időnként szándékosan magas újoncokat választottak a gyalogság tiltakozása ellenére.⁹³ Amikor a tüzérség elvett egy 176,3 cm magas férfit a gyalogságtól, a parancsnok éles hangú jegyzéket küldött az Udvari Haditanácshoz.

A gyalogsági parancsnokok szintén meglehetősen élesen fejezték ki nemtetszésüket, ha nem állt elegendő magas újonc a rendelkezésre.⁹⁴ A tüzérséget ismételten utasították, hogy ne válasszon szándékosan az átlagosnál magasabb embereket, mert emiatt egy teljes gyalogezred csak túl alacsony katonákból állna.⁹⁵ A tüzérséghez hasonlóan a dragonyosok és az ulánusok is a magasabb testmagassági normát tartották. Még 1809-ben is a dragonyosok minimális normája a 165,8 cm, az ulánusoké pedig a 163,1 cm maradt.⁹⁶

Az ún. szabadcsapatoknál ugyanakkor kisebb testmagasságot is engedélyeztek. 1792-ben megállapították, hogy a szabadcsapatok számára a magasság nem túl fontos kritérium, nem úgy mint a reguláris csapatoknál, így a toborzás megkönnyítése érdekében alkalmasnak ítélték a 158 cm-es újoncokat is.⁹⁷

Úgy tűnik, hogy a törzsgyalogságot (Staabsinfanterie) sem vetették alá a merev magassági normáknak. 1793-ban a Morvaországból érkezőket, akik nem feleltek meg a minimális magassági követelményeknek, a törzsgyalogsághoz küldték.⁹⁸

1796-ban a törzsgyalogság a Rajnai Hadsereggel együtt 13 morvaországi és galíciai újoncot kapott, akik még 158 cm magasak sem voltak.⁹⁹ A gyalogság alkotta a sereg legnagyobb részét. 1848-ban a gyalogság létszáma 315 000 fő volt, míg a tüzérség, a lovasság és az egyéb, kiegészítő csapatok összesen 86 000 főt számláltak.¹⁰⁰

Mérési módszerek

A mérési módszerek azért fontosak, mert a mérések pontossága döntően azoktól függött.

Hübler véleménye szerint az 1749-es utasítás megfogalmazza: a testmagasságot úgy határozták meg, hogy az újoncot „beállították a mérőeszköz alá.”¹⁰¹ Ezt a kifejezést ugyan nem találhatjuk meg az eredeti dokumentumban¹⁰², mégis úgy tűnik,

89 Protokoll Register, 1780. K. 195.

90 Protokoll Register, 1783. J. 240.

91 Protokoll Register, 1786. A. 931.

92 Protokoll Register, 1786. D. 7512.

93 Protokoll Register, 1787. A. 372.

94 Protokoll Register, 1786. A. 456.

95 Protokoll Register, 1786. D. 7512.

96 Hübler: Handschriften. 1808. Vol. 32., 1407. o. 1809. Vol. 33., 415. o.

97 Protokoll Register, 1792. G. 2272. A szabadcsapatokat (Freikorps) 1801-ben feloszlatták.

98 Protokoll Register, 1793. G. 3509.

99 Protokoll Register, 1796. D. 4129.

100 Roshenberg: 161. o.

101 Hübler: 1821. Vol. 2., 321. o.: „stellt der einen für den Feurgewehrstand bestimmten Mann unter das Mass.”

102 Instruction für die Kriegs-Commissariatische Beamte. 1749. április 30.

hogy Hübler álláspontja helyes az utasítás értelmezésével kapcsolatban. Ezt az a tény is alátámasztja, hogy a népszámlálási censusban jelölni kellett a testmagasságot, de kifejezetten csak becslés alapján.¹⁰³ Azaz, ha a magasságot inkább becsülték, mint mérték, akkor ezt nyilvánvalóan az utasítások határozták meg. Az 1753-as törvény és a későbbi utasítások méréseket említenek és mivel a magasság legkisebb egységeként a negyed hüvelyket (0,66 cm) adták meg, bizonyosnak látszik, hogy a mérés itt többé már nem becslés volt.

Egy későbbi szabályzat megemlíti, hogy minden toborzóhelynek pontos mérőeszközzel kellett rendelkeznie, „hogy így az újonc magasságát pontosan meg lehessen határozni”. Ez annál is inkább fontos volt, mivel abban az időben a katonák a testmagasságuktól függően kapták a toborzási pénzt.¹⁰⁴ Ezért az újoncokat általában kétszer mérték meg, majd azután évenként.

Ha a testmagasság mérésében hibát követtek el, akkor a hatóságok először a mérőeszköz pontosságának ellenőrzését rendelték el.¹⁰⁵ 1808-ban közölték, hogy a mérőrúdnak mindig kéznél kell lennie.¹⁰⁶

A mérőeszköz típusa az idők során változott. Stájerországban 1706-ban a toborzószerveknek fa mérőrúdat küldtek.¹⁰⁷ 1824-ben azonban az osztrák katonai hatóságok elrendelték a fémből készült mérőrúdak használatát.¹⁰⁸

A katonákat csizma nélkül, talán harisnyában mérték. Egy jelentés szerint még a haját is kibontották, hogy még pontosabban mérjenek.¹⁰⁹ Egy 1787-es parancs világosan megállapítja, hogy a „férfiakat cipő és harisnya nélkül kell megmérni.”

Meg kell azt is jegyezni, hogy az utasítások szerint orvosnak kellett az újoncot megvizsgálnia, és csak ezután mérték. Mivel az orvos a lábakat is megvizsgálta, valószínűnek látszik ilyen alapon az a feltételezés, hogy a mérést cipő nélkül végezték.¹¹⁰ Egy korábbi rendelkezés kimondta, hogy „A szokásos mérés során... olyan magasságot kell meghatározni, hogy egy ember akár cipővel, akár csizmával áll, képes legyen a lábhoz tett muskétába belenézni. ...ennek a magasságnak 165,8 cm-nek kell lennie”.¹¹¹ Mivel tudott, hogy egy muskéta kb. 142,2 cm hosszú volt, és a puskacső fölé hajló szemmagasság kb. 25,4 cm-rel van lejjebb a fejtetőnél, akkor ez a magasság azt jelenti, hogy a hatóságok a csizmasarkot kb. 2 cm-nek számították.

Életkori alkalmasság

Az idők során a sorozás számára alkalmas életkor is változott. 1749-ben a tartalékos alakulatok számára 18—30 év között fogadták el katonákat. 1781—1804-ig a katonai szolgálat életkori minimuma 17 év volt, a maximum pedig 40. 1804-től 1827-ig a minimum 18 év, 1827-től 1852-ig 19 év, 1831-től a maximum 45 év volt. Az 1868-as új katonai törvény a minimális életkort 20 évben állapította meg.

103 A magasság megkülönböztetésére a kicsi, átlagos és hatalmas jelzőket használták. *Hübler*: Handschriften. Vol. 16., 465. o.

104 *Hübler*: Handschriften. 1808. Vol. 32., 1407., 1415. o.; 1809. Vol. 33. 7. o. Magyarországon az újoncnak a következő pénzösszeget (Werbgeld) fizették: I. osztálynak (5 láb 6 hüvelyk, vagy magasabb) 45 fl., II. osztálynak (5 láb 6 hüvelyk—5 láb 4 hüvelyk) 35 fl., III. osztálynak (5 láb 3 hüvelyk) 30 fl., IV. osztálynak (5 láb 2 hüvelyk) 25 fl., V. osztálynak (5 láb 1 hüvelyk) 15 fl., végül azoknak akik csupán 5 láb magasak: 3 fl.

Werb-Instruction für das Königreich Ungarn, 1809. Jan. 6., 7. o. A Hofkriegsratacten 01 $\frac{29}{8}$ sz. alatt található.

Ha valaki túl sok pénzt (Handgeld) kapott testmagasságáért, igyekeztek kideríteni, hogy a hibáért ki a felelős. Ha a toborzótiszt (Werbehauptmann) volt a felelős, akkor neki kellett a hibásan kifizetett összeget visszafizetnie. Protokoll Register, 1782. D. 679. Protokoll Register, 1782. D. 1244.

105 Protokoll Register, 1782. D. 679.

106 *Hübler*: 1808. Vol. 32., 1407. o.

107 Hofkriegsratacten, 1761. augusztus 21., 513.

108 *Karl Ritter von Bundschuh*: Handbuche über das beider k. k. österreichische Armee bestehende Militär-Ökonomie-System. II. supplement. Prag. 1824. 79. o.

109 Hofkriegsratacten, 1770. 74/843.

110 Hofkriegsratacten, 1787. 47538.15.

111 *Hübler*: Handschriften, 1753. Vol. 3., 93., o. Protokoll Register, 1791. G. 7495.

A mérések pontossága

A hadsereget utasították, hogy ne csak a magas férfiakat válassza ki a lakosságból. Ennek következményeként az újoncok testmagassági minimum feletti megoszlása valószínűleg pontosan utal az újoncokat szolgáltató lakosság megoszlására. Alkalmadtán azonban előfordult, hogy egy parancsot rosszul másoltak le, vagy rosszul értelmeztek, s így a minimális testmagassági követelményeket, tévesen, megnövelték. Ezt a néhány esetet rendszerint fenyítés, rendreutasítás követte.¹¹²

Habár a mérésekbe némi pontatlanság valószínűleg becsúszott¹¹³, nagy erőfeszítéseket tettek arra, hogy a katonák pontos mérését biztosítsák. A mérésekért a Tábori Hadbiztossági Hivatal („Feldkriegs Commissarische Beamte”) volt felelős. A méréseket komolyan kellett venni, mivel az azért felelős tisztek tévedés esetén anyagiilag felelősségre vonhatók voltak. Ez azt jelentette, hogy a toborzótisztnak nemcsak azt a pénzt kellett a pénztárnak visszafizetnie, amit egy emberért kapott, ha azt később nem találták alkalmasnak, hanem a bevonulással kapcsolatos összes költségeket is. A jelentések beszámolnak egy olyan esetről, amikor egy toborzótisztet, aki meghamisította két újonc magasságát, megfenyítették, de az Udvari Haditanács végül felmentette, s a két újonc maradhatott a hadseregben, mivel „más hibával nem rendelkezett”¹¹⁴. Egy hasonló esetben az Udvari Haditanács elrendelte a mérőrúd pontosságának vizsgálatát, nehogy a toborzótisztet igazságtalanul büntessék meg.¹¹⁵

Lényegében nem volt bizonyíték a megbírságot toborzótiszt ellen, mivel von Lerlick főhadnagy tulajdonképpen elfogadhatta volna a Német—Római Birodalom területéről való két férfit.¹¹⁶

Egy 1770-es jelentés szerint 44 esetből ötször történt meg, hogy a mérések nem voltak megfelelőek. Két esetben ez az eltérés 1 cm volt, három esetben a két mérés 0,66 cm-rel különbözött egymástól. Ez arra utal, hogy mérésenként az átlag tévedés egy mm-nél kisebb volt. Amikor a fentieket felfedezték, a hatóságok válaszként pontosabb mérőberendezéseket küldtek a tiszteknek. Ezeket fémből készítették.¹¹⁷ Ez az epizód, valamint az evvel kapcsolatos nagy mennyiségű levelezés azt mutatja, hogy a méréseket komolyan vették a kortársak, így eredményeik megbízhatóan felhasználhatók más kutatások számára is.

112 Protokoll Register, 1782. D. 763., 1783. D. 17.

113 A Protokoll Registerben két tévedést jelentettek. 1873. D. 2193. o. Egy korabeli jelentés öszintén elismert két hibaforrást: a) a reggeli mérésnél a személy magasabb volt, mint este; b) ha valaki, aki éppen csak megütötte a minimális testmagassági követelményeket, de hirtelen „már nem vágyott arra, hogy katona legyen”, könnyedén elérhette, hogy 0,66—1,32 cm-rel alacsonyabbnak mérjék. Protokoll Register, 1784. D. 748.

114 Protokoll Register, 1782. D. 1531.

115 Protokoll Register, 1782. D. 679., D. 861.

116 Protokoll Register, 1782. D. 1244.

117 Hoflenegsrost Acten, 1770. 74./843.